

فصلنامه تخصصی کتابخانه بزرگ
حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی
سال بیست و هفتم | شماره ۱۰۳ | بهار ۱۴۰۰

قلعه دختر (قصر دختر) قم؛ میراث هزاره‌ها

حسین پورشریف^۱

چکیده

معرفی کوتاهی از قلعه‌ای کهن و ناشناخته و تقریباً از بین رفته در داخل شهر قم است. نویسنده ضمن نام بردن از برخی قلعه دخترهای دیگر، به بیان وجه تسمیه این نامگذاری پرداخته است. معرفی بخش‌های ظاهری و قسمت‌های باقیمانده این بنای ساسانی و مصالح بکار رفته در آن، بخش دیگری از نوشته را به خود اختصاص داده است. در ادامه ضمن معرفی دقیق محل فعلی قلعه، از سیر تاریخی تخریب و نابودی و بی‌توجهی مسئولین سخن به میان آمده است.

کلید واژه‌ها

آثار تاریخی شهر قم؛ قلعه دختر (قصر دختر) قم؛ بناهای دوره ساسانیان.

۱. دکتری زبان و ادبیات فارسی و استادیار دانشگاه قرآن و حدیث.

بنایی کوچک و باستانی، در غرب شهر قم و بر بالای تپه‌ای در حاشیه رودخانه قم، قرار گرفته است. موقعیت دقیق آن، ضلع جنوبی بلوار دانش، سمت مقابل امامزاده شاه جمال و پشت تعمیرگاه‌های خودرو است. مقبره امامزاده شاه جمال، در فاصله صد و پنجاه متری آن واقع شده است. این اثر، در تاریخ ۲۸ آذر ۱۳۵۴ ش، با شماره ۱۲۸۲، به عنوان یکی از آثار ملی ایران، به ثبت رسیده است. در ایران، «قلعه دختر» های فراوان دیگری نیز به ثبت رسیده‌اند، از جمله: قلعه دختر کاشمر، فیروزآباد فارس، ساوه، کرمان و... که همگی آنها، ویژگی‌هایی شبیه به قلعه دختر قم دارند.

درباره سبب نام‌گذاری این قلعه‌ها به «دختر»، باید گفت که: آنهایتا، الهه آب - که در نقوش برجسته، به صورت دختر نمایان می‌شده است - همواره در تاریخ ایران باستان، از تقدس و احترامی خاص برخوردار بوده است و پس از زردشتی شدن ایرانیان، از آن جا که آب را مظهر پاکی و حیات خود می‌دانسته‌اند، برای پاسداری آن، در آیین و باور جدید نیز فرشته نگهبانی به نام «آنهایتا» تصور نمودند که این فرشته، مورد احترام و تقدس مردم بوده و برای او معابد، مجسمه‌ها و آتشکده‌های بسیاری ساخته‌اند.

موقعیت قلعه دختر قم به گونه‌ای بوده است که ساکنان آن می‌توانسته‌اند از بالای آن، دشت‌های اطراف شهر و راه‌های اصلی ورود به شهر را مشاهده کنند. تا چندی پیش (حدود ۱۳۶۵ ش)، مسافرانی که از تهران، اصفهان و یا کاشان می‌آمدند، اگر دقت می‌کردند، می‌توانستند بقایای این بنای کوچک را ببینند؛ اما در حال حاضر، تنها یک دیواره عمودی صخره‌ای شکل (و پی دیوار)، با ترکیب سنگ و ساروج، به صورت رها شده بر روی تپه قابل مشاهده است (تصاویر پیوست). بر این اساس، باید پذیرفت که از این پس، تمام اظهار نظرها و ارزیابی‌ها درباره این بنا، باید بر اساس مطالعات گذشتگان یا تصاویر باقی مانده از آن، صورت گیرد.

بر اساس سفالینه‌هایی که از قلعه به دست آمده، می‌توان نتیجه گرفت که تپه از دیرباز و حتی قبل از تاریخ، مسکونی بوده است. جنس تپه، از خاک رُس سُست و تخته‌سنگ‌های گچی (شبیه همه ارتفاعات مجاور) است.

بنای آن، شامل یک شبستان روباز بوده که توسط راهرویی کوچک، به اتاقی مسقف، راه داشته است و از طریق دو طاقی مجزا از هم، به خارج، چشم انداز داشته است.

دو ضلع دیگر آن پوشیده بوده اند و فقط در شمال غربی، درگاهی قرار داشته که به روی پیشخوانی که بین دو پایه مجاور تعبیه شده بودند، باز می شده است. ضلع جنوب غربی، دری داشته که مدخل راهرو بوده است.

ساخت کلی این بنا نشان می دهد که متعلق به اواخر دوره ساسانی است. درباره این که دلیل اصلی از ساختن این قلعه چه بوده، باید گفت که با توجه به موقعیت آن، می توان آن را یک آتشکده دانست و با وجود شبستان روباز، توجیهی مبنی بر قلعه نظامی بودن، ندارد؛ اما به عکس، دارای خصوصیات یک بنای زردشتی است که عبارت است از: در معرض دید قرار داشتن شبستان محل اجرای مراسم آیینی و وجود محلی تنگ و تاریک برای نگهداری آتش مقدس. ساختن این عبادتگاه در مجاورت رودخانه نیز - که کار تطهیر شخصی را برای ساکنان آسان می کرده - این نظریه را قوت می بخشد.

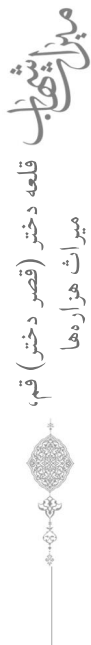
البته باید گفت که این بنا یک نیایشگاه ساده نبوده؛ بلکه یک آتشکده کوچک بوده است. دلیل نبودن بناهای وابسته در اطراف آن، نزدیکی آن به شهر بوده که روحانیان زردشتی و خدمت گزاران آتشگاه، می توانسته اند به راحتی به شهر رفت و آمد کنند.

ظاهراً این محل مقدس، مدت های مدید، دست نخورده باقی مانده؛ زیرا آن قدر سالم بوده که بر اساس شواهد، در عصر قاجار، دوباره تعمیر و استفاده شده است.

این اثر ملی، در چهل سال گذشته، دو بار مورد تخریب واقع شده است: یک بار در نیمه دهه ۱۳۶۰ برای نصب توپ ضد هوایی!! و بار دیگر، در سال ۱۳۹۰ ش، برای پروژه راه سازی (اتوبان روگذر)!!

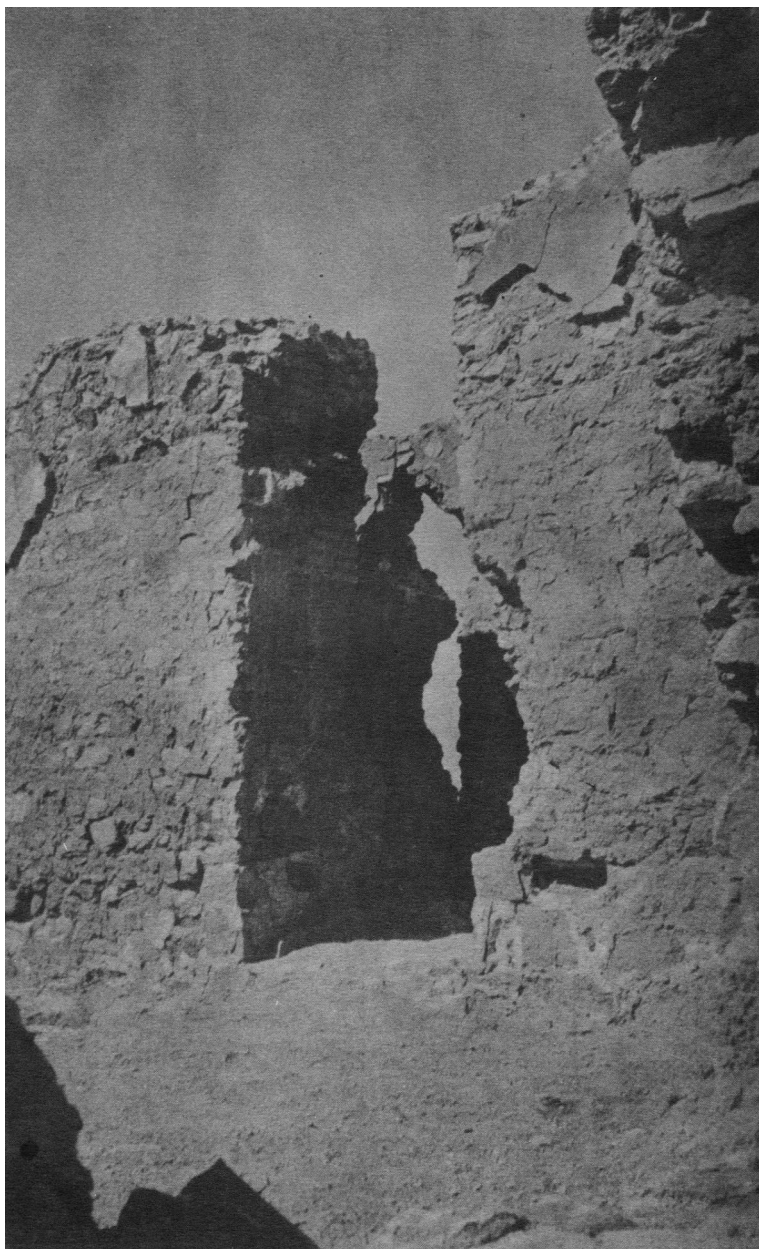
بد نیست که هم اکنون، سری به قلعه دختر بزنید! آیا فکر می کنید از این اثر تاریخی - باستانی مربوط به دوره ساسانی، چیزی باقی مانده است؟!

عکس های کنونی این بنا را با عکس های نه چندان دور آن، مقایسه کنید! نگاهبانان این آثار تاریخی، چه کسانی هستند؟ و چه تلاشی برای حفاظت از آنها انجام داده اند؟!

۱. آثار ایران، آندره گدار و دیگران، ترجمه: ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، دوم، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۱۱-۱۱۹.
۲. ایران در زمان ساسانیان، آرتور امانوئل کریستنسن، ترجمه: رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب، نهم، ۱۳۷۴، ص ۲۴۴-۲۴۵.
۳. «پیشینه فرهنگی - تمدنی قم (از آغاز تاریخ تا برافتادن آل بویه)»، محمدهادی خالقی، چاپ شده در: شناخت‌نامه قم، به کوشش: علی بنایی، قم: نور مطاف، ۱۳۹۰، ج ۵ (بخش اول: تاریخ قم)، ص ۲۸-۲۹.

قلعه دختر، در ورودی به راهرو، عکس از ماکسیم سیرو، ۱۹۳۸ م

قلعه دختر (قصر دختر) قم، میراث هزاره‌ها (نمای دور)

قلعه دختر (قصر دختر) قم، میراث هزاره‌ها (نمای نزدیک)